

**ЦІВАТИЙ В.Г.,
кандидат історичних наук,
доцент, проректор з
навчальної роботи**

*Дипломатична академія
України
при МЗС України*

Одне з центральних місць у політичній теорії й практиці першої чверті XVI століття посідали проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади.

Характер й ступінь інституалізації суспільства, тобто кількість виникаючих у ньому інститутів і процес їх утворення, свідчать про тип суспільства й етапність його розвитку, тип держави і права, тип політичної системи й асоціативність життя, свободи утворення політичних і інших об'єднань.

Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом із певною структурою відносин, ієрархією

**ІНСТИТУЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ЗОВНІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ ТА
ДИПЛОМАТІЇ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ
XVI СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИКО-
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ
АНАЛІЗ**

чи підпорядкованістю різних рівней влади й іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, протокол тощо).

Початкові форми інституалізації виникають на рівні самоорганізуючих процесів, як, наприклад, реалізація зовнішніх функцій держав з упорядкованими й спрямованими діями; лідери (держави-лідери), здатні очолити й спрямувати цей процес; зачатки постійних керівних органів зовнішніх зносин, а саме явище піддається (реально чи формально) керуванню (управлінню), наприклад, європейська система держав XVI-XVIII ст. в еволюційно-часовому вимірі¹.

З кінця XV століття Європа вступає у новий період міжнародних відносин. Політична ситуація в Західній Європі наприкінці XV століття, після подій Столітньої війни (1337-1453)², суттєво змінилася завдяки тому, що значно зміцнилися монархії й у більшості держав, зокрема – Франції, Іспанії та Англії, завершувався процес внутрішньої консолідації. Саме в цих державах було закладено основи сучасних національних держав, в той час як роздробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494-1559)³.

В нових політичних умовах формуються і нові погляди на зовнішню політику та дипломатію. Раніше інших найбільш послідовно ці нові погляди на державу і її зовнішню політику та дипломатію виклав у своїх працях Н.Макіавеллі: "...державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути уміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби"⁴, тобто вмінти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Про політичний реалізм Макіавеллі, витоки якого чітко окреслюються у потребах епохи, його ідеї поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу⁵.

Особливості міжнародних відносин, зовнішньої політики та дипломатії кінця XV – першої половини XVI століття визначались тим, що це був вузловий багатофакторний часовий проміжок періоду генези капіталістичного укладу в межах феодальної формації.

Кожному історичному типу класового суспільства відповідає свій тип держави та права. Це стосується і міжнародного права, зародження якого безпосередньо пов'язано з виникненням держави й здійсненням нею її зовнішніх функцій.

Дискусійним питанням залишається визначення тієї дати, із якої слід починати, звичайно, що досить умовно, відлік в історії виникнення міжнародного права як сучасного регулятора міждержавних відносин. Однією з точок зору є та, що необхідно початок цього явища вбачати в кінці XV століття, тобто з часів італійського походу

Карла VIII в 1494 році, доби Н.Макіавеллі, Ж.Бодена, заморської експансії європейських держав і теорій іспанських пізніх схоластів⁶. Традиційною ж є точка зору, що початком історії сучасного міжнародного права є праця Гуго Гроція "Про право війни та миру" (*De jure belli ac pacis*), яка вперше була опублікована у 1625 році.

Поряд із змінами в політичній, соціально-економічній, культурній сферах, формуються підвалини основ державної дипломатичної служби й інституалізація зовнішньої політики держави⁷. Саме тому відомості про зовнішню політику та дипломатію на рубежі Середньовіччя та раннього Нового часу варто розцінювати не як випадкові, не пов'язані між собою історичні факти, а як ознаки, що підтверджують усталеність нової дипломатичної практики на одному з етапів формування абсолютних держав у Європі⁸.

Ця нова дипломатична практика виникала, обособлювалася та оформлювалася на тлі світового багатовікового дипломатичного досвіду, що стало передаватися від формації до формації, від держави до держави.

Грань Середньовіччя та раннього Нового часу ознаменувалася появою на політичній арені нової і в подальшому провідної сили міждержавних відносин – постійної дипломатії. Середньовічна дипломатія Заходу, яку англійський історик Ч.Картер вірно класифікував як "оказійну", поступалася місцем тій дипломатії, якої вимагав відповідний соціально-економічний, політичний та правовий рівень розвитку держав Західної Європи. Саме дипломатія раннього Нового часу цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу.

Дипломати доби ранньої Нової історії беззаперечно пов'язували кожен зовнішньополітичний крок своєї держави з міжнародними відносинами часу, навчилися враховувати позиційне розташування зовнішньополітичних сил і визначити місце своєї держави в цьому розташуванні. Вони здійснювали прелемінарні переговори і готували проекти майбутніх угод, опанували посольський церемоніал, систему дипломатичних стереотипів. Проте, доки ще формувалися постійні дипломатичні кадри, глави держав багато в чому самоособисто займалися зовнішньополітичною діяльністю та дипломатією.

Розвиток економічних зв'язків сприяв і урізноманітненню форм міжнародних контактів. Зовнішня політика провідних європейських держав далеко вже не обмежується суто міждержавними відносинами, головним чином, із державами-сусідами. Їх зовнішня політика поступово поширюється на всю Європу, тобто саме з кінця XV століття формується система міжнародних відносин із своїми законами й правилами функціонування⁹. Гострота конфліктів в аналізуємий період (перш за все події Італійських воєн (1494-1559 рр.)) вочевидь окреслювала необхідність взаємного обміну думками,

діалогу між державами посередництвом постійної дипломатії.

Уже наприкінці XV – початку XVI століття надто швидке поширення міжнародних зв'язків було відзначено переходом у Західній Європі до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвом, було покладено початок процесу інституалізації зовнішньої політики кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому.

Безперечно, саме Італія по праву вважається країною-фундатором постійної дипломатії. Так, першою республікою, яка заклала її основи, була Венеція. З метою запобігання неочікуваних політичних конфліктів і несподіванок, вона повсемірно у всіх державах, в яких можливо було очікувати небезпеку, утверджує своїх послів, яким доручалося спостерігати, попереджувати і, по можливості, запобігати небезпеці. Відповідно, Венеція й у себе приймала послів інших держав. Венеціанська дипломатія надовго залишалася найкраще поінформованою та найбільш спритною¹⁰. З 1480 року майже на всьому Апеннінському півострові стало звичною практикою повсемісне використання посольств.

Італія стала достеменною, справжньою школою європейської дипломатії.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель і публіцист того часу – Нікколо Макіавеллі. Саме за його оцінкою, дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням сучасника Н.Макіавеллі – Філіппа де Комміна – це “пані усіх шахрайств, одурювань і віроломств”¹¹.

А Н.Макіавеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе як із найкращого боку – “хорошою людиною”, лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент¹².

Але слід зазначити, що не всім італійським республікам і монархіям судилося розвивати та вдосконалювати цей процес. Після початку Італійських воєн чільна позиція переходить до Франції й Іспанії. Ці дві держави зіграли одну з найважливіших ролей у міжнародних відносинах кінця XV – першої половини XVI століття, адже саме франко-іспанські відносини були визначальними на рубежі Середньовіччя і ранньої Нової історії.

Суперництво Франції й Іспанії, яке знайшло свій прояв в Італійських війнах, було тією віссю, навколо якої формувалася система європейських держав та їх взаємовідносини.

В той же час французький дипломат Ф. де Коммін закликав до мир-

ного співіснування двох провідних держав Європи – Франції й Іспанії – висувуючи ідею єднання двох великих держав і жалкував, що ці дві держави на сьогодні “не мають співчуття одне до одного”¹³.

У Франції вже наприкінці XV – початку XVI століття починають утверджуватися форми й методи дипломатії нового часу. В Іспанії цей процес дещо стримувався, що можливо пояснювалося, на думку автора, певною системою поглядів (дещо консервативного до процесів інституалізації) її владарів-державців, які побоювалися створення постійної дипломатичної служби в Іспанії, як свого часу вони з пересторогою відносилися і до поширення та інституалізації юриспруденції. Так, наприклад, Мішель Монтень зазначає: “Король Фердинанд, надсилаючи колоністів в Індію, мудро передбачив, щоб серед них не було вчених законників, висловлюючи побоювання про те, що у Новому Світі розплодяться суди, адже саме юриспруденція як наука природно породжує суперечки й розбіжності у поглядах. Король, як у свій час і Платон, убачав, що будь-яка країна лише потерпає від юристів та медиків...”¹⁴. Цілком ймовірно, що аналогічна точка зору поширювалася і на дипломатів, які мали багато спільного з юристами. Але цей стан був не надто тривалим. Іспанія, сприйнявши вочевидь позитивний досвід Франції у формуванні дипломатичної служби, розпочала цю справу й у себе, усвідомивши необхідність і доцільність існування постійної дипломатії.

Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х років – у Папській державі, із 1520-х – в Англії, в Імперії – за доби Карла V. До середини XVI століття це вже стало європейською традицією. Філіп де Коммін відзначає: “Два могутніх владарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки”¹⁵. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їх світогляду.

Отже, першу чверть XVI століття слід визнати офіційним початком процесу інституалізації зовнішньої політики, ери постійних посольств, постійної дипломатії. А вже згодом продовжився наступний етап – етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики досвідом багатьох держав і народів, і, безперечно, що в центрі цієї практики споконвічно стояли питання війни й миру, адже, як стверджував Ф. де Коммін, “дружба між государями далеко не одвічна”¹⁶.

Першими війнами доби раннього Нового часу стали Італійські

війни (1494-1559)¹⁷. До їх початку залаштункові, закулісні ігри дипломатів у Західній Європі залишалися таємницею для непосвячених. Але події Італійських воєн достеменно змінили цю ситуацію, а саме – театр військових дій став тією грандіозною сценою, на якій це суперництво виступило в найбільш яскравих, відкритих формах, привертаючи до себе пильну увагу сучасників, від владарів-державців, дипломатів до пересічних громадян.

Події Італійських воєн стали тим своєрідним експериментальним майданчиком, на якому відбувалася апробація усіх форм і методів дипломатії нового часу.

Дипломатія значною мірою відображає політичну культуру суспільства. У свою чергу політична культура визначається культурною традицією, яка синтезує етнокультурні особливості даного суспільства і загально-цивілізаційні досягнення¹⁸.

Зовнішні зв'язки суспільства на усіх стадіях його розвитку виконують і функцію збагачення внутрішнього життя даного етносу, зрозуміло, що за винятком тих кризових ситуацій, коли етнічна територія зазнає вторгнення представників більш низького культурного рівня¹⁹.

Ренесансна дипломатія ще недостатньо враховувала економічні чинники. Політики, подекуди і дипломати, продовжували мислити категоріями середньовічного династичного права²⁰. Шлюбна дипломатія саме наприкінці XV – першої половини XVI століття досягає вищого ступеня витонченості. Переговори про шлюби між принцями й принцесами розпочиналися буквально із дня їх, народження, при цьому до найдрібніших деталей обумовлювалися розміри приданого, територіальні поступки тощо²¹. Династична політика багато в чому сприяла впровадженню в реалії тенденції на створення єдиних національних держав, яка знайшла свій яскравий прояв на початку XVI століття у розвитку державності Франції, Іспанії, Англії. Шлюбні союзи (і перш за все за сприяння посередництва дипломатів), між династіями сусідніх, тяжіючих одне до одного у економічному, мовному і культурному відношенні країн та областей були не випадковістю, а закономірністю, що поновлювалася з покоління в покоління.

Не менш важливим аспектом даної проблеми, була і тенденція щодо релігійної мотивації зовнішньої політики держав Західної Європи. Саме релігійний фактор у зовнішній політиці та дипломатії раннього Нового часу, в тих процесах, що їх супроводжували, зіграли досить помітну історичну роль. Але поряд із “шлюбною дипломатією” і релігійною мотивацією зовнішньої політики, які своїм корінням історично пов'язані із Середньовіччям, наприкінці XV –

першій чверті XVI століття зароджується й розвивається нова дипломатична традиція, а саме – раціоналістична.

Досить відомим, авторитетним, яскравим і визначним представником даного напрямку по праву вважається Філіпп де Коммін²². Проблема міждержавних відносин, зовнішньої політики та дипломатії, політичних інститутів та процесів набуває нового трактування. Адже та, що існувала раніше за основу основ брала особисті відносини між владарями-державцями, які базувалися на принципах християнської та рицарської моралі. Дані погляди виконували в той же час функцію історичної концепції²³. Її виразниками були – Ж.Шатлен, О.де Ла Марш, Ж.Моліне, Ж.д'Отон²⁴. Проте з другої половини XV століття рицарська етика швидко втрачає своє значення²⁵. Її почали витіснити прагматичні норми, що найбільш повний вираз на початку XVI століття отримало у Філіппа де Комміна. Зіткнення інтересів держав набуває у нього об'єктивний та незалежний від волі владарів-державців характер. У їх волі лише можливість приректи результат зіткнень, обравши найбільш вірний, на його думку, політичний засіб.

У трактуванні Комміном питання протистояння державців прослідковується поява ідеї європейської політичної рівноваги²⁶, але при цьому слід мати на увазі, що у його політичних поглядах ще відсутнє поняття про союз держав, який забезпечує рівновагу політичних сил. У своїх “Мемуарах” він відзначає лише супротивності у розвитку міжнародного життя²⁷. Він розробляє концепцію всезагальних взаємних протидіянь людей і держав, що відбувається по волі Бога. “Загалом мені здається, – відзначає Ф.Коммін, – що Господь не створив у цьому світі жодної людини чи тварини, яким би не дав будь-яку протилежність, щоб утримувати їх у страху й покірливості”²⁸.

Аналогічно і кожна держава має собі обумовлену протилежність. На противагу Франції бог дав Англію, Англії – Шотландію, державцям Італії протистоять держави-комуни, в Німеччині одне одному протистоять князівства²⁹ тощо .

Ця концепція заслуговує на особливу увагу, тому що вона являє собою першу у французькій історичній і політичній думці спробу виявлення об'єктивних, незалежних від волі окремих людей причин соціально-політичної боротьби, яка є незмінною супутницею історії³⁰.

Отже, в подіях історичного минулого і сучасного йому соціально-політичного життя Ф. де Коммін зміг виявити не боротьбу божественного й земного, добра й зла, доброчесності й пороків, яку в тій чи іншій формі вбачала вся попередня середньовічна історіографія, а природне зіткнення приватних інтересів й інтересів окремих людських суспільств, перш за все – держав.

Соціально-економічний і політичний розвиток Західної Європи кінця XV – початку XVI століття спричинив генезис так званої “європейської рівноваги”, певного балансу між основними європейськими державами. В умовах цього балансу й активізувались спроби окремих держав домогтися гегемонії у Європі (так, наприклад, франко-іспанське суперництво за превалування в Італії).

Генезис системи національних держав наприкінці XV – початку XVI століття став тим європейським феноменом, який ілюстрував прояви європейської спільності і єдності, спрямовані через національне різноманіття³¹.

Звичайно, ніякої єдності середньовічної політичної думки у сенсі існування загально визнаного уявлення про систему держав і політичну рівновагу ще не існувало³², вже не говорячи про те, що на протязі всього раннього та розвинутого середньовіччя держави християнської Європи належали до двох різних політико-конфесійних спільностей.

Сутність і мету “загальноєвропейської рівноваги” визначали форми й методи дипломатії. За своєю природою “європейський баланс” припускав панування таємної дипломатії. Залаштункові переговори, відмова від обіцянок і зобов'язань, легка зміна союзників і партнерів, підкуп і підбурювання одних проти інших – усі ці атрибути таємної дипломатії розквітали в дипломатичній практиці кінця XV – першої половини XVI століття. Власне, ці методи існували і раніше, за часів античності й середньовіччя. Але тепер, в нових умовах, вони стали постійним засобом підтримання “європейської рівноваги”. Вони були дієвими і в мирний час, і в періоди підготовки війн, створюючи тим самим політичний інструментарій блоків, союзів і коаліцій.

Серед політичних засобів Ф. де Коммін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для Комміна – це мистецтво, у якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх “Мемуарах” Ф. де Коммін залишив багаточисленні поради та настанови у справі, в якій він був визнаним майстром – віртуозом, дипломатом із великим практичним досвідом³³. Саме в них особливо виразно виявляється його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської й християнської етики.

Цікаво згадати з цієї нагоди порівняння сучасного американського історика Р.Б.Моуета: “Професія дипломата – таке ж породження Західної Європи, як і професія мандрючого рицаря”³⁴. Утім, воно не зовсім точно передає сутність дипломатії кінця XV-XVI століття.

Міркування Ф. де Комміна про дипломатію завжди приваблювали

увагу дослідників, за звичай, порівнюючи в цьому плані Комміна з Макіавеллі³⁵. Французький політик, дипломат Ф. Коммін, як і відомий його італійський колега, виявляє повну безпринципність у своїх правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовує політичні вбивства. Він, наприклад, настійно рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння послів людей в оточенні супротивника і схвально відзивається про тих мудрих владарів-державців і послів, які вміють це робити. Для нього – дипломатія – це утаєна боротьба, в якій виграють наймудріші³⁶.

Незважаючи на тісний взаємозв'язок понять “дипломатія” і “війна” на рубежі Середньовіччя і ранньої Нової історії, Коммін не протиставляє їх, вважаючи, що одна має підтримувати іншу. Військові перемоги мають закріпитися за столом переговорів: “Коли б не велись переговори між англійцями й французами, розумом і вправністю французи завжди брали верх над англійцями”³⁷. Коммін дає настанови вирішувати воєнні проблеми за допомогою дипломатії, а не на полях воєнних битв: “Необхідно остерігатися битв і не покладатися на мінливості долі, якщо тільки цих битв можливо уникнути”³⁸.

Війну в якості політичного засобу Коммін визнає лише у випадку її неминучості, що, проте не заважає йому відноситись з глибокою повагою до державців, які зробили на неї ставку у своїй політиці і досягли успіху, як, наприклад, Мехмед II, турецький султан, що здійснив вдале узяття Константинополя. Але і для успішного ведення війни потрібен перш за все великий розум, адже “при наявності усього необхідного для завоювань, якщо не має дуже великого розуму, то все інше нічого не варто...”³⁹.

Для Комміна не існує справедливих і несправедливих воєн, оскільки він відмовляється від самого критерія моральної справедливості; він часто трактує війну як акт божественного правосуддя, але ніколи – людського. Таким чином, для Комміна політична історія є вже, на відміну від його попередників, як поле змагань для розуму й дурості, мудрості й невігластва, і як головний засіб цієї боротьби – дипломатія.

Аналогічні позиції відстоює і його сучасник – Нікколо Макіавеллі. Його погляди знайшли відображення в “Історії Флоренції”⁴⁰. В цьому творі він проголошує й обґрунтовує думку про те, що між проявами внутрішньої й зовнішньої політики, між станом країни, її дипломатією й війнами існує безпосередній взаємозв'язок⁴¹, що війна – це момент політичного життя, продовження в інших формах певної політики. Ця думка, яка на сьогодні є досить тривіальною, в XVI столітті була абсолютно новою.

Пристрасний заклик до миру прозвучав у першій чверті XVI

століття зі сторінок трактату видатного гуманіста доби Відродження Еразма Роттердамського “Скарга миру!”⁴². Трактат не був спеціально присвячений проблемам Європи, він торкається більш широкого кола питань. Але, цілком можливо, що саме з Еразма в історії європейської політичної думки набуває поширення проблема війни й миру, ідеї вічного миру, почала формуватися широка європейська традиція, що ґрунтувалася на переконанні у можливості досягнення такого загальнолюдського ідеалу як вічний і справжній мир.

Змальовуючи картину воєн і повсякденного ворогування, Еразм бере приклади переважно з життя європейських держав, бо саме він був безпосереднім свідком подій Італійських воєн, перебуваючи з 1492 по 1499 роки у Франції й Італії⁴³.

“Нація з нацією, місто з містом, цех з цехом, державець з державцем стикаються й завдають один одному втрати”; “англійці дивляться на французів як на ворогів, ті ж англійці ворогують із шотландцями; німці налаштовані проти французів, іспанці проти тих й інших”⁴⁴.

Різкій критиці піддає автор різні союзи. “Цілковитий мир ґрунтується не на лігах і конференціях, із яких, як ми знаємо й бачимо, як часто народжуються та починаються війни. Джерело, із якого починається це зло, має бути очищене від злих помислів і бажань, які породжують розбрат і суперечки”⁴⁵.

Трактат Еразма заклав основи загальногуманістичних традицій у питаннях війни й миру. Він виокремлюється серед інших творів подібного типу того часу своєю демократичною спрямованістю, критикою церкви і королівської влади за їх нездатність і небажання сприяти утвердженню миру, щиросердним і палким закликком до миру. Зрозуміло, що він не позбавлений відбитку певної обмеженості та умовностей, а моральні й етичні категорії, якими оперує автор, багато в чому були далекими від реального життя.

Відсутність розуміння соціальних закономірностей – “... мені соромно згадувати із-за яких химерних і суетних причин ввергають світ у війни християнські державці”⁴⁶, – позбавляло Еразма можливості з’ясування достеменних причин воєн, але руйнівні їх наслідки він бачив добре і описував їх з притаманним йому красномовством. Гуманіст систематично протиставляє мир і війну. Якщо мир – умова і навіть джерело добробуту людства, то “війна – першопричина усіх бід і зла, певний океан, що поглинає все без різниці”⁴⁷.

Зазначаючи про необхідність постійного усунення причин і мотивів війни, Еразм виступає із закликом: “Нехай же усі люди об’єднаються проти війни, всеосяжно прославляючи мир”⁴⁸.

Вплив Еразма Роттердамського на сучасників був колосальним⁴⁹. У століття безперервних воєн він не втомлюється боротися за мир

між державцями Європи. В іншому своєму творі – “Похвала Глупоті⁵⁰” – він висловлює відразу до війни, відповідальність за яку несуть носії влади, а отже, перш за все, державці. В “Похвалі Глупоті” війна подається як одне з найбільш тяжких і ганебних колективних проявів усе тієї ж усевластної Глупоти.

Соціально-політична думка кінця XV – першої половини XVI століття була зорієнтована на стабільність суцього й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості й незмінності шляхом упередження змін, розбрату й війн. Усі зміни й потрясіння у суспільстві в кінцевому рахунку пояснювались людськими вадами.

Саме жадібність, гордия й заздрість спонукають людей зазіхати на статус і власність інших осіб. “Достеменно відомо, що будь-яка людина, яка учиняє напад на іншу, спонукається до цього гординою, пихатістю, жадібністю й заздрістю”⁵¹. Але якщо люди стануть високоморальними і “кожен” без сперечань буде задовольнятися тим, що має, то настане мир і злагода, – словом суспільство буде справедливим. Проблема справедливих і несправедливих воєн палко обговорювались у суспільстві кінця XV – початку XVI століття, оскільки Італійські війни вже гриміли артилерійськими залпами. За традицією, яка пов'язується з ученням Аврелія Августина, припустимими визнавались лише справедливі, або священні війни, які ведуться на захист віри й справедливості. Саме цими чинниками вмотивовували свої італійські походи французькі королі – Карл VIII та Людовік XII⁵².

Зло, яке приносить війна, виправдовувалося лише її справедливістю. “Необхідно, щоб предмет позову був надто справедливим, обґрунтовувався правом і угодний богу, все це дасть підстави для виправдання жорстокості під час війни”⁵³.

Отже, соціально-політична доктрина, яка виражала інтереси панівного класу, апелювала до морального обов'язку людини і вимагала від нього бути справедливим як заради досягнення головної мети життя – рятування душі, так і заради встановлення суспільного порядку й збереження його в постійності.

На рубежі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувається формування фактора, про який ми інколи забуваємо – це процес становлення політичної культури суспільства, його психологічна подоба і характерні риси, відбувається процес формування буржуазного менталітету. І аналізуючи ту ж зовнішню політику та дипломатію, інституційні політичні процеси, на нашу думку, необхідно обов'язково враховувати його вплив та роль у міждержавних і внутрідержавних відносинах. Фактор політичної культури суспільства накладає свій відбиток у кожній державі на його громадян з урахуванням попередніх традицій і перспектив розвитку держави, адже саме наприкінці XV – початку

XVI століття починається процес формування націй і бурхливий ріст національної самосвідомості, процес етичного оновлення суспільства й становлення гуманістичної культури⁵⁴. Ідеологи гуманізму й проповідники Реформації повсемірно здійснювали “очищення” ума від нашарувань минулого⁵⁵. Європа відчувала новий поштовх у духовному житті суспільства. На рубежі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувається процес зміни ментальних установок суспільства⁵⁶. За словами Ж.Дюбі, суспільство характеризується не лише одними економічними основами, але і продукованими ним уявленнями про себе самого, адже люди частіше за все поводять себе у відповідності не з дійсними умовами життя, а й з тим образом, який вони уявно, на ментальному рівні сформували⁵⁷.

Отже, шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі і нові ментальні установки, траплялися і компроміси, але при цьому нове мислення вимагало свого прояву, і насамперед у питанні влади: що таке “влада” у новому світосприйнятті і реальне місце владаря – державця у цьому новому суспільстві, у період політичної інституалізації.

Західноєвропейські владарі – державці доби раннього Нового часу (Карл VIII, Людовік XII, Ізабелла Кастильська, Фердинанд Арагонський та ін.) були державцями – реформаторами як за способом мислення, так і за переконаннями. Саме їх, державна діяльність внесла суттєві і яскраво виражені зміни в процеси державотворення Західної Європи, у процеси політичної інституалізації, в методи ведення війн і організацію дипломатичних служб на постійних засадах, в розвиток договірних основ співіснування держав, що складають європейську систему держав.

Владарі-державці на рубежі двох епох персоніфікували в собі певний окреслений соціальний тип менталітету епохи ранньої Нової історії, тим самим просунулися далеко вперед від ще реально існуючих у суспільстві, через що багато в чому не були зрозумілі і не цілком вірно оцінені їх сучасниками. І з повною впевненістю можна відзначити, що владарі-державці західноєвропейських країн були державцями-політиками, яких сама історія поставила до керма європейської політики в початковий період формування європейської системи держав на рубежі Середньовіччя і раннього Нового часу. З них починається відлік нових подій і великих змін у міжнародному житті Західної Європи наприкінці XV- першої половини XVI століття.

Пояснення подій і фактів у контексті світорозуміння минулих поколінь відкриває нові шляхи до пізнання суспільства епохи доби нової історії й розуміння протистояння політичної теорії і політичної

практики. Спроба побудувати узагальнену модель політико-правової думки початку перехідної епохи, звичайно, не є вичерпною і остаточною. Практично усі вищезгадані підходи тією чи іншою мірою наближають нас до розкриття й розуміння своєрідності поглядів на владу, право, державу, внутрішню й зовнішню політику держави, процеси їх інституалізації, а, відповідно, допомагають також скласти уявлення про людей тогочасної епохи та світогляд.

Таким чином, проблема війни й миру, війни й дипломатії хвилювали сучасників кінця XV – першої чверті XVI століття. Вони перебували у пошуку відповідей на ті питання, які ставила перед ними об'єктивна реальність. Адже цей період історії не міг залишити нікого байдужим, так як “мир і злагода – першочергово необхідні речі для королів і держав”⁵⁸. Але поряд із цим для тодішньої Європи як найкраще підходили слова Заратустри: “Любити мир як засіб для нових війн. І короткий мир більше ніж тривалий”⁵⁹.

Кінець XV – XVI століття – це епоха започаткування й еволюції постійної дипломатії, епоха інституалізації європейської зовнішньої політики. Під час Італійських воєн (1494-1559 рр.) боротьба велась одночасно на двох фронтах – воєнному й дипломатичному, і успіхи на кожному з них сприяли досягненню поставленої мети. Французькі й іспанські державці доби раннього Нового часу чудово розуміли вагомість зовнішньополітичного фактора і вірили в мистецтво дипломатії, чим обумовлювалася їх провідна позиція у цій сфері.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див. дет.: Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституалізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип.4. – С.268-274.
- ² Див. дет.: Басовская Н.И. Англо-французские противоречия в международных отношениях Западной Европы второй половины XII – середины XV вв. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М., 1987; она же. Англия и Франция в международной жизни Западной Европы XII – XV вв. // Средние века. – М., 1988. – Вып. 51. – С.5-22.
- ³ Fisher H.A.L. Storia d'Europa. – Roma, 1995. – T.1. – P.328-338; История Европы. – М., 1993. – С. 393-403.
- ⁴ Макиавелли Н. Государь // Макиавелли Н. Избранные сочинения. – М., 1982. – С.345.
- ⁵ Namer E. Machiavel. – P., 1961. – P.23-29.
- ⁶ Циватий В.Г. Франко-испанские отношения конца XV – начала XVI века. Дис. ... канд. ист. наук. – З., 1995. – С. 177; Encyclopedia of Public International Law [History]. – W., 1996. – P.396.
- ⁷ Дипломатическая служба / Под ред. А.В.Торкунова. – М., 2002. – С. 11-12.

- ⁸ Див. дет.: Хеншелл Николас. Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени – СПб., 2003; Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст. – Одеса, 2001.
- ⁹ Див. дет.: Поздняков Э.А. Системный подход в международных отношениях. – М., 1976; он же. Методологические проблемы системного исследования международных отношений. Автореф. дис. ... докт. филос. наук. – М., 1977; Международные отношения: социологические подходы / Под ред. П. А. Цыганкова. – М., 1998; Современные международные отношения / Под ред. А.В.Торкунова. – М., 2001; Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М., 2002.
- ¹⁰ Histoire de la France (La France de la Renaissance 1450-1550) / Dir.: R. Philippe. – Т.7. – Paris., 1971. – P.76.
- ¹¹ Цит. по: Mousnier R. Le XVIe et XVIIe siècle. – P.,1965. – Т.4. – P.140.
- ¹² Ibid. – P.140.
- ¹³ Коммин Ф. де. Мемуары. – М., 1987. – Кн. 8. – Гл. XXIV. – С.377.
- ¹⁴ Монтень М. Опыты. – М., 1992. – Кн.3. – Гл. XIII. – С.332; он же. Опыты. Избранные главы. – М., 1991. – Кн. 3. – Гл. 13. – С.565.
- ¹⁵ Коммин Ф. де. Мемуары ... – Кн. 1. – Гл. XIV. – С.43.
- ¹⁶ Там само. – Кн. 3. – Гл.VIII. – С.107.
- ¹⁷ Storia d'Italia. – Torino, 1994. – Т.1. – P.363-381.
- ¹⁸ Див. дет.: Ерасов Б.С. Цивилизации: Универсалии и самобытность. – М., 2002; Ионов И.Н., Хачатурян В.М. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века. – СПб., 2002.
- ¹⁹ Див. дет.: Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К., 2002 – Гл. IV: Этнос и этнический процесс в истории человечества. – С. 130-160.
- ²⁰ Див. дет.: Право в средневековом мире: Сб. статей. – Вып.2-3. – СПб., 2001.
- ²¹ Див. дет.: Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа: Борьба за власть. 1328-1498 гг. – СПб., 2002.
- ²² Дейвіс Норман. Європа: Історія. – К., 2001. – С.456.
- ²³ Huizinga J. Men and Ideas. – N.Y., 1960. – P.197-198.
- ²⁴ Auton J.de. Chronique de Louis XII / Ed.R.de Maulde La Clavière. – P.,1889. – Т.1; Chastellain G. Oeuvre / Ed.Kervyn de Lettenhove. – Bruxelles, 1889. – 8 vol. (1e éd. – 1863-1866); Memoires d'Olivier de la Marche / Ed.Beaune et d'Arbaumont. – P., 1883-1888. – 4 vol; Molinet J. Chronique / Ed.Buchon. – P.1827-1828. – 5 vol.
- ²⁵ Див. дет.: Иванов В.Г. История этики средних веков. – СПб., 2002; Demurger A. Chevaliers du Christ. Les orders religieux – militaires au Moyen Age (XI-XVI-e siècle). – Paris, 2002.
- ²⁶ Prucher A. I "Memoires" di Ph. de Commines e l'Italia del Quattrocento. – Firenze, 1957. – P.43.
- ²⁷ Commines Ph.de. Memoires... – P.,1924-1925. – Т.2. – P.209.
- ²⁸ Ibid – Т.2. – P.207-208.
- ²⁹ Ibid – Т.2. – P.210.
- ³⁰ Див.: Рогинская А.Е. Исторические взгляды Коммина // Средние века. – М., 1946. – Вып. 11; Малинин Ю.П. Филипп де Коммин и его "Мемуары" // Коммин Ф. де. Мемуары. – М., 1987. – С.430-436.
- ³¹ Див. дет.: Ивонин Ю.Е. Международные отношения в Западной и Центральной Европе XVI в. – Смоленск, 2001; Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств: Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. – Минск, 1989; История Европы. – М., 1993. – Т.3; М., 1994. – Т.4.

- ³² Див. дет.: Штиглиц А. Исследование о началах политического равновесия, легитимизма и национальности. – СПб., 1889; Гревес П. Проблема политического равновесия в классической античности (XIII Международный конгресс исторических наук). – М., 1970; Livet G. L' équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle. – P., 1976; Циватий В.Г. Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі Середньовіччя та раннього Нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С.57-62; Зоннова Т.В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития. – М., 2003. – Гл. 1, § 2: Распространение современной модели дипломатии в Европе в условиях равновесия сил. – С. 17-24.
- ³³ Див. дет.: Commines Ph.de. Mémoires... – P., 1924-1925. – Т.3. – Ch.VIII.
- ³⁴ Mowat R.V. A History of European Diplomasy (1451-1789). – Hamden-Connecticute, 1971. – P.3.
- ³⁵ Bourilly V.-L. Les idées politiques de Ph. de Commines // Revue d'histoire moderne et contemporaine. – 1889. – Т.1. – № 1. – P.113-115; Charlier G. Commines. – Bruxelles, 1945; Namer E. Machiavel. – Paris, 1961; Кудрявцев П.Н. Судьбы Италии от падения Римской империи до восстановления её Карлом Великим. – М., 1850. – С.5-6 (о Макиавелли).
- ³⁶ Commines Ph.de. Mémoires... – P., 1924-1925. – Т.1. – Ch.VIII. – P.220.
- ³⁷ Ibid. – P.221.
- ³⁸ Ibid. – P.121.
- ³⁹ Ibid. – P.189.
- ⁴⁰ Макиавелли Н. История Флоренции. – Л., 1987.
- ⁴¹ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков. – М. – Л., 1940. – С.60.
- ⁴² Erasmi R. Querella pacis undique ejectae profligataeque // Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia ... recognovit Johannes Clericus Lugudum Batavarum, 1703-1716. – Т.4. – P.625-642.
- ⁴³ Див.: Григорьева И.Л. Значение Парижского периода в формировании взглядов Эразма // Эразм Роттердамский и его время. – М., 1989. – С. 37-46; Opus epistolarum. Des Erasmi Roterodami / Ed. P.S. Allen et H.M. Allen.- Oxonii, 1906-1958. – Т. 1-12.
- ⁴⁴ Opus epistolarum. Des Erasmi Roterodami / Ed. P.S. Allen et H.M. Allen.- Oxonii, 1912. – Т.6. – P.47.
- ⁴⁵ Ibid. – Т.7. – P.34.
- ⁴⁶ Эразм Р. Жалоба мира / Пер. Ф.Л. Мендельсона // Эразм Роттердамский. Похвала глупости. – М., 1991. – С.399.
- ⁴⁷ Erasmi R.Querella pacis ... – Т.4. – P.625С.
- ⁴⁸ Ibid. – Т.4. – P.637F.
- ⁴⁹ Див. дет.: Пинский О. Эразм и его "Похвала глупости" // Эразм Роттердамский. Похвала глупости. – М., 1983. – С.5-40; Соколов В.В. Философское дело Эразма из Роттердама // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. – С.5-68; Эразм Роттердамский и его время. – М., 1989.
- ⁵⁰ Эразм Р. Похвала глупости / Пер. П. Губера. – М., 1983; он же. Похвала глупости. – М., 1991.
- ⁵¹ Buil J. de. Le Jouvence / Ed.C.Favre et L.Lecestre. – P., 1887. – Т.1. – P.118.
- ⁵² Див. дет.: Циватий В.Г.Зовнішня політика Франції кінця XV – початку XVI століття: інституалізація, типологія, особливості // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2002. – Вип.7. – С.342-355.
- ⁵³ Lannoy G. de. Oeuvres / Ed.Ch. Potvin. – Louvain, 1878. – P.389.
- ⁵⁴ Lecoinge J.L'Idéal et la Différence: La perception de la personnalité littéraire la

- Renaissance. – Gèneve, 1993. – P.196-216, 639-696.
- ⁵⁵ Див. дет.: Дятлов В.О. Реформація XVI століття у Німеччині: між універсализмом і націоналізмом // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2002. – Вип.7. – С.356-364; Нестеренко Л.О. Французька реформація першої половини XVI століття (зовнішньополітичний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2000. – С.275-277; Подаляк Н.Г. Ганза: мир торгівлі и політики в XII-XVII століттях. – К., 1998. – Раздел 8.: Реформація. – С.145-154.
- ⁵⁶ Див. дет.: Le Goff J. Les mentalités: une histoire ambigue / Ed. J. Le Goff, P. Nora // Faire de l'histoire. III. – P., 1974. – P.76-94 ; Vovelle M. Idéologies et mentalités. – P., 1982; Chartier R. Histoire intellectuelle et histoire des mentalités. Trajectories et questions // Revue de Synthèse. – Sér.3. – 1983. – V.8. – P.277-307; Revel J. Mentalités // Dictionnaire des science historiques / Sous la dir. A. Burguière. – P., 1986. – P.450-456; Rucquoi A. La France dans l'historiographie médiévale castillane // Annales: E.S.C. – P., 1989. – A.44. – № 3. – P.677-689.
- ⁵⁷ Duby G. Histoire sociale et ideologies des sociétés // Faire de l'histoire. I. – P., 1974. – P.147-168.
- ⁵⁸ Masselin J. Journal des Etats Généraux de France tenus a Tours en 1484 / Ed. A. Bernier. – P., 1835. – P.254.
- ⁵⁹ Цит. по: Прозктор Д.М. Пути Европы. – М., 1978. – С.24.

Надійшла до редакції 13.01.2003